

בתי הכנסת בגליל: שימור במבט אזורי

הקדמה

בשנת 2013 יצא לדרך פרויקט להצלת בתי הכנסת בגליל. פרויקט ההצלה אפשר למינהל שימור ברשות העתיקות בפעם הראשונה ליזום תכנית שימור אזורית, הרואה את מכלול השיקולים המקצועיים הנוגעים לשימור המורשת. נדרשנו להגדיר את מסגרת הפרויקט, ובין השאר לענות על שאלות כגון: כמה בתי כנסת עתיקים נחשפו בגליל? מה מצבם? מי אחראי לאתרים? אילו פעולות שימור נדרשות? לראשונה נדרשנו לבנות מצאי (אינוונטר) אתרים לשימור כבסיס לגיבוש תכנית פעולה לפרויקט, והוקם צוות שימור מיוחד לביצוע עבודות ההצלה באתרים.

יותר ממאה שנים עוסקים ארכאולוגים בחפירה של בתי הכנסת העתיקים בישראל, ובשנים האחרונות אנו עדים לפריחה מחודשת במחקריהם. בתי הכנסת בגליל כלולים ברשימה הטנטטיבית של ישראל לרשימת מורשת עולם של אונסקו, אולם, עד היום לא נערך סקר מקיף להעריך את מצבם הפיזי ולא נערכה תכנית לשימורם בראייה אזורית כוללת.

במסד הנתונים של רשות העתיקות מצוי מידע ארכאולוגי על בתי כנסת, אך אין נתונים על מצב ההשתמרות של השרידים. בדוחות החפירה קיימים, אמנם, תיאורים מפורטים יותר, אך גם אלו אינם משקפים את רמת ההשתמרות של האתרים ואת צורכי השימור. בתמונה מסקר ה-PEF מבית הכנסת הצפוני בברעם, למשל, נראים פריטים רבים וכן מזוזות ומשקוף מרשים עומדים על תילם. המשקוף הועבר למזוזאון הלובר, פריטים אחרים נשדדו, ובשטח נותרו כיום מסדי קירות בודדים. באתרים אחרים, כמו בבתי הכנסת בחמת גדר או בתל אצטבה, הוצאו הפסיפסים לתצוגה במוזאונים, ושרידי המבנים עומדים מוזנחים וחשופים לפגעי הטבע והאדם. כמותם נמצאו מוזנחים ובמצב מעורער

בית הכנסת הצפוני (הקטן) של ברעם, ידוע מסקרים של המאה ה־19. בתצלום של משלחת ה־P.E.F. נראה פתח מפואר באתרו ובו משקוף מעוטר וכתובת עברית.

גם בתי הכנסת בעין נווט, בדביה ובדיר עזיז שבגולן, בתי הכנסת בגוש חלב, במירון, בוואדי חמאם ובמרות.

המכשול העיקרי בשימורם של האתרים מקורו בהיעדר מודעות לערכיהם התרבותיים של בתי הכנסת, ולעתים אף לעצם קיומם של האתרים. זאת ועוד, חוסר מידע ברשויות באשר לצורכי השימור ולפוטנציאל הפיתוח של האתרים גורם אף הוא להזנחתם.

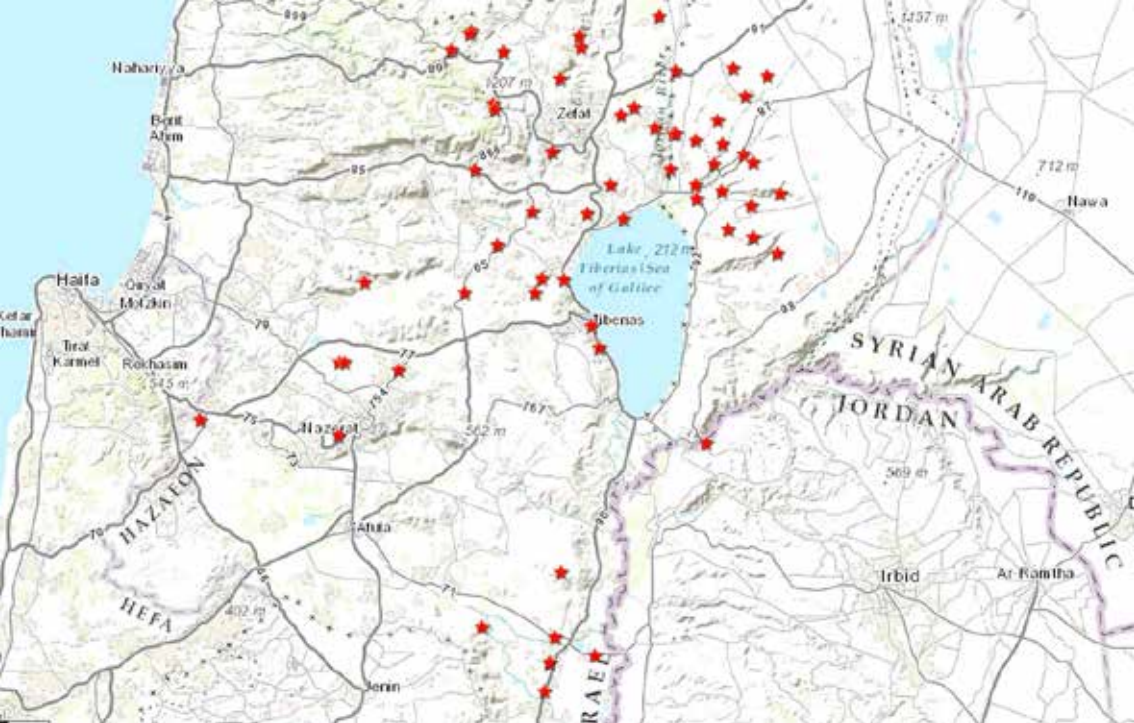
מימין: בית הכנסת הצפוני (הקטן) בברעם כיום. ניתן לזהות מעט קירות מהחפירה ב־1998 ושבר מזוזה מעוטר ששרד בשטח
 משמאל: בית כנסת בתל אצטבה (סכותה) כיום. הפסיפסים מוצגים במוזאון ישראל, והאתר נותר מוזנח והרוס מפגעי הטבע והאדם. ברקע מרכז מסחרי צים בית שאן שנבנה לאחרונה

מטרת הפרויקט, אם כן, היא להעלות את בתי הכנסת העתיקים בגליל "על המפה" במספר מישורים: שימור השרידים, חיזוק הנוכחות שלהם בנוף, נגישות המידע לציבור והעלאת המודעות של הקהילה למורשת ההיסטורית בסביבתה. הנחת היסוד של פרויקט ההצלה היא כי הפעילות תתמקד בהגנה, בייצוב ובשימור ובהתערבויות כגון ניטור, תחזוקה, כיסוי ו"עזרה ראשונה" בעוד שאת פיתוח האתרים לקליטת קהל יקדמו בדרכים אחרות.

מרכיבי הפרויקט

מסד הנתונים

בשלב ראשון נערכנו להקים את תשתית המידע לפרויקטי ההצלה של בתי הכנסת ושל אתרי הדרום (עמוד 62 בגיליון זה). לראשונה, נבנה בשיתוף תחום טכנולוגיות מידע ברשות העתיקות, אינוונטר (מסד נתונים) לשימור לאתרים ארכאולוגיים על בסיס מערכת המידע הגאוגרפית ArcGIS for Desktop ו-

מפת הסקר של בתי הכנסת. מקור: אינוונטר שימור של בתי הכנסת העתיקים בגליל, מינהל שימור - רשות העתיקות.

ArcGIS Online של ESRI. מערכת זו משלבת אפליקציה למיפוי (GPS) נתונים מהשטח ואיסופם, גישה לנתונים משולחן העבודה או ממכשירים ניידים, ניתוח מרחבי ושיתוף. מאפייני המערכת הוגדרו בהתאם למידע הנדרש לשימור האתרים ולתחזוקתם והם כוללים: נתונים לזיהוי האתר, מידע לצורכי תכנון, נתונים על מצב ההשתמרות והסיכונים והערכה תרבותית של האתר. המידע נאסף בסקר שימור בשטח ובסקר ספרות ומידע משכבות המידע של רשות העתיקות והפורום למידע גאוגרפי של מרכז מיפוי ישראל. מסד הידע משמש לקבלת החלטות על אופן ההתערבות בכל אתר ואתר מתוך הערכה של מכלול ההיבטים. הוא מאפשר שילוב של בתי הכנסת בקביעת ייעודי הקרקע השונים בכל רמות התכנון. נוסף לכך, האינוונטר מאפשר איתור של אתרים בסיכון וניטור שלהם. זאת, בד בבד עם זיהוי של פוטנציאל הפיתוח וקביעת סדרי העדיפות לשימור האתרים ולפיתוחם בתכניות פעולה לאומיות ומקומיות. אינוונטר זה הוא פיילוט ארצי לתשתית ניהול, ניטור ותחזוקה

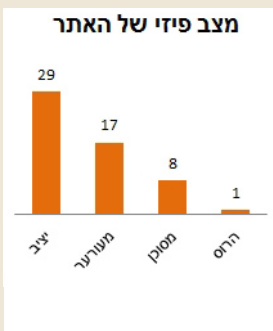
רב־שנתיים. בשלב הבא ייעשה המידע באינווסטר נגיש לציבור הרחב כחלק מהפעולות להעלאת המודעות של הרשויות המקומיות ושל הקהילה המקומית.

סקר השימור

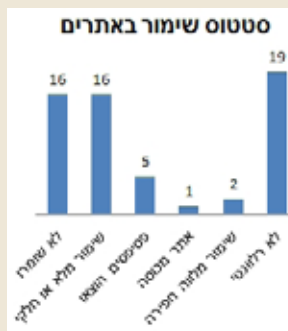
מתוך כ־150 בתי כנסת עתיקים הידועים במחקר (Levine 1999), התמקד סקר השימור בכ־60 אתרים שבהם אותרו בשטח שרידי מבנה של בית כנסת. הצוות שערך את הסקר כולל ארכאולוג, משמר ואדריכל שימור. בסקר השטח מופו המבנים בעזרת אפליקציית Collector של ESRI ונאספו הנתונים על מצב השימור והאיומים. הנתונים הנוספים הוזנו למערכת במשרד.

ממצאי הסקר חושפים את הנתונים האלה:

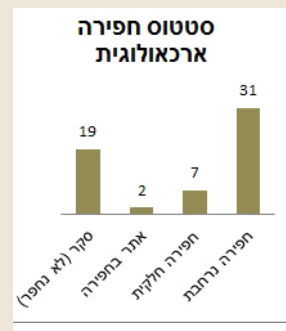
- א. חפירות ארכאולוגיות: ב־19 מהאתרים בוצע סקר ארכאולוגי, ב־37 מהאתרים נערכה חפירה (נרחבת או חלקית) ו־2 אתרים, חוקוק וכו', הולכים ונחשפים בשנים האחרונות.
- ב. מצב השימור באתרים שנחשפו בחפירה: בשני האתרים הנחשפים כיום מתקיים שימור מלווה חפירה, אולם ב־16 אתרים, כמחצית מבתי הכנסת שנחשפו לאורך השנים, מעולם לא נערכה כל עבודת שימור!.
- ג. באף אחד מהאתרים לא מיושמת תכנית תחזוקת שימור עתית קבועה.
- ד. נתונים אלו מתאימים לתמונה העולה מנתוני המצב הפיזי של האתרים. אלו מצביעים על כך שכמחצית מהאתרים במצב יציב (אלו ברובם אתרים

התפלגות נתוני המצב הפיזי של האתרים.

התפלגות נתוני מצב השימור באתרים.

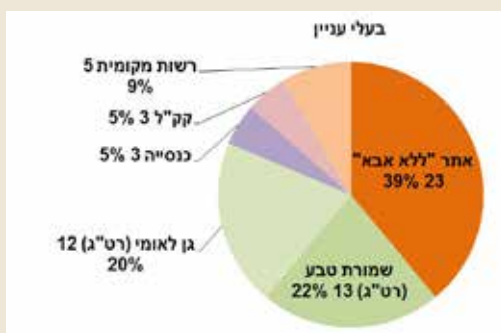
התפלגות נתוני מצב החפירה הארכאולוגית באתרים.

שלא נחפרו ונחשפו), בעוד שמחציתם (רוב האתרים שנחפרו) סובלים מתהליכי בליה והרס אקטיביים, הגורמים לחוסר יציבות הנדסית ולסכנה לשרידיים. הדבר נכון גם לאתרים ששומרו, דוגמת עין נשוט, אך לא תוחזקו ובמהלך הזמן חלה בהם הידרדרות שחייבה שוב עבודות עזרה ראשונה בהיקפים גדולים.

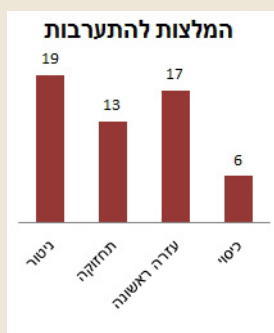
תכנית הפעולה

ההמלצות להתערבות גובשו על סמך מצבם הפיזי של האתרים, הפוטנציאל שלהם לתצוגה וזיהוי של גוף שיקבל על עצמו אחריות להמשך הטיפול באתר. כ־40% מהאתרים, 25 מה־59, מצויים בשטחי רשות הטבע והגנים, בגנים לאומיים ובשמורות טבע. ב־8 אתרים מתוכם, בית הכנסת עומד במוקד ההכרזה של הגן הלאומי. 11 אתרים נמצאים בשטחים המנוהלים בידי רשויות מקומיות, הכנסייה וקק"ל, ושאר האתרים - 23 שהם כ־40%, נותרו עד היום ללא גוף אחראי המעורב באופן ישיר בשימורם.

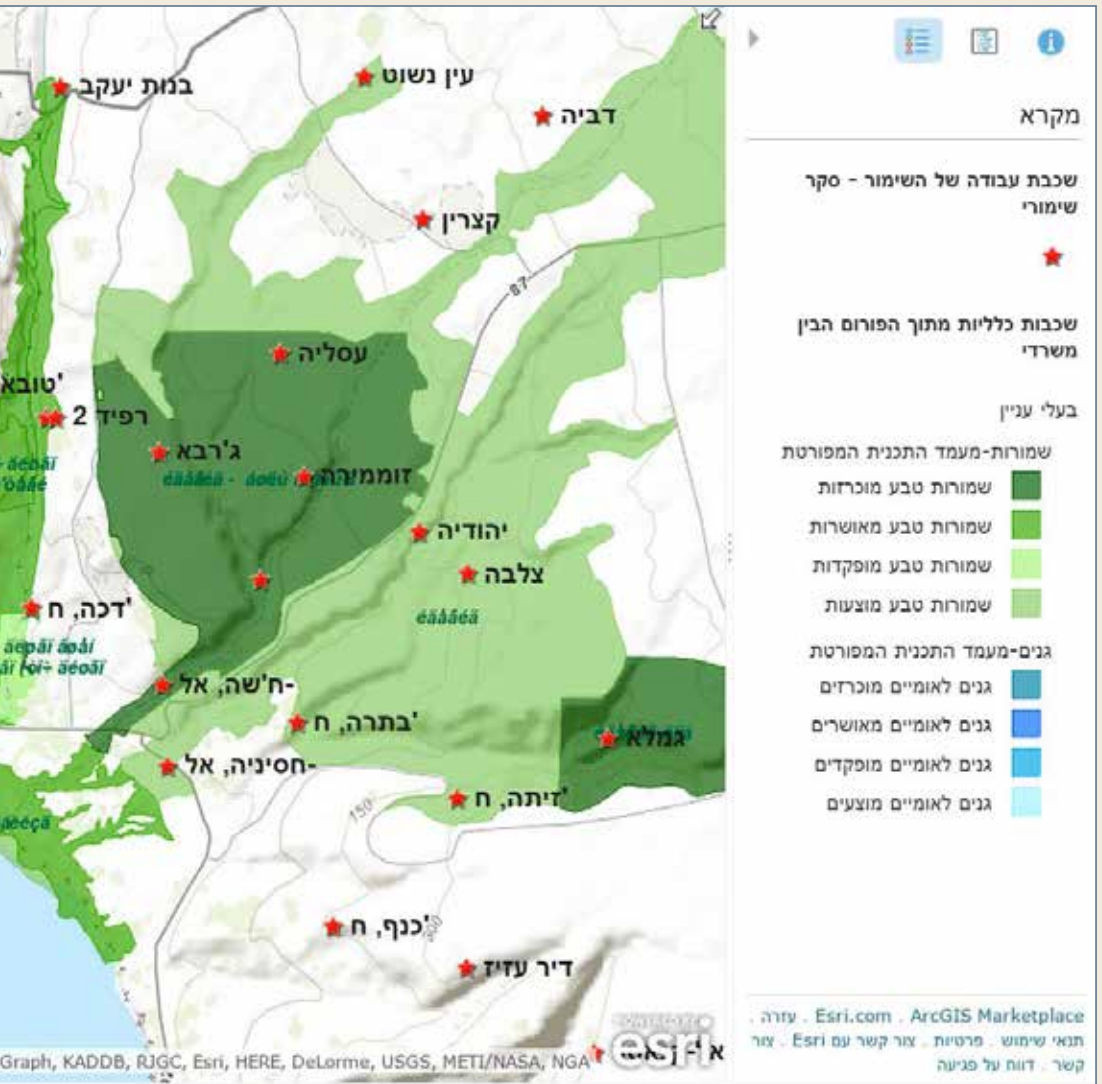
נוכח מצב זה, אחד האתגרים המרכזיים בפרויקט הוא לקדם שיתופי פעולה עם רשות הטבע והגנים, הרשויות המקומיות ועם בעלי עניין נוספים באותם אתרים "יתומים", כדי להבטיח בהם פעילות שימור מתמשכת, שתכלול הקמה של מערך תחזוקה לאורך זמן ופיתוח תכניות לתיירות, לחינוך ולמעורבות קהילתית.

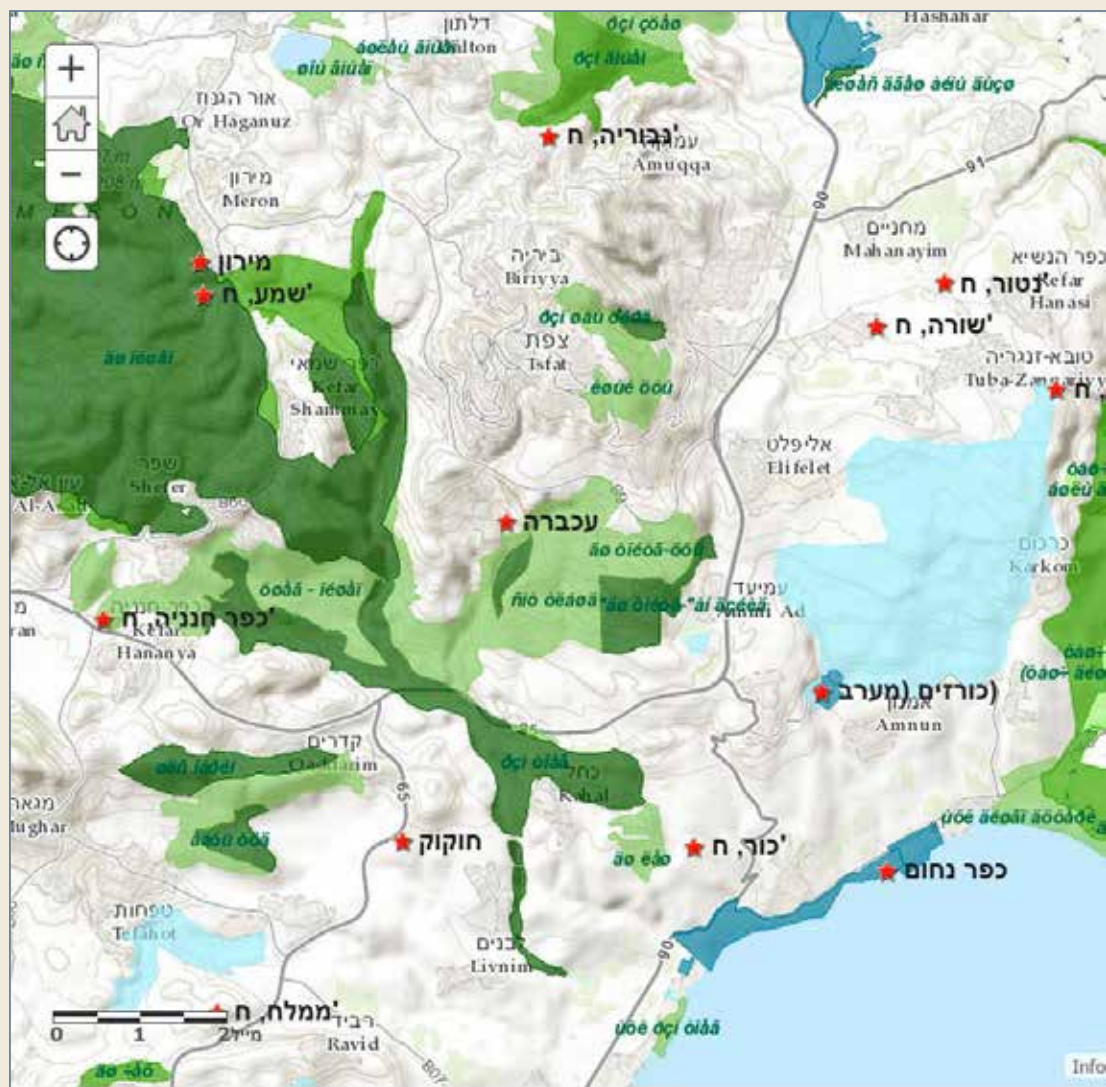
בעלי העניין באתרים.

התפלגות סוג ההמלצות להתערבות באתרים.

מפת GIS עם סימון אתרים של בתי הכנסת על רקע שטחי שמורות טבע וגנים לאומיים. מקור: אינוונטר שימור של בתי הכנסת העתיקים בגליל, מינהל שימור - רשות העתיקות.

מימין, בית הכנסת בעין נשוט. יאנה ויטקלוב ושמרית רוטמן מצוות השימור החלו את העבודה במאבק דוקרני להסרת שיחי הפטל והצלף מתוך הקירות והרצפות. עיקר המאמץ התרכז בטיפול בראשי הקירות, ניקוי יסודי של חומר המליטה המתפורר בין האבנים ומילוי המישקים הריקים בקירות, ייצוב רצפות האבן וייצוב רצפת הטיח כדי לשמור על מרב החומר המקורי והאותנטיות של האתר

משמאל, עין נשוט, מבט כללי על בית הכנסת עם סיום עבודות הייצוב

למטה: בית הכנסת בעין נשוט. אורן זינגבוים, מפקח נפת גולן ברשות העתיקות, בסקר השימור. אתר קסום ובו צמחייה סבוכה שמשתרשת והורסת את הרצפות והקירות

דוגמא לכך היא הפעילות בגולן, שם מוכרים קרוב ל-30 אתרים ובהם בתי כנסת, ריכוז שאין דומה לו בארץ. המבנים המונומנטליים בנויים אבני גזית מבזלת, מסותתות יפה, והעיטורים האמנותיים המפוארים מרשימים ברמת השתמרותם. בעקבות פרויקט ההצלה, לקחה על עצמה המועצה האזורית גולן לגבש תכנית אב לשימור בתי הכנסת העתיקים בגולן ולפיתוחם. נוסף לכך, יזמו המועצה

האזורית גולן, רשות העתיקות ותכנית מורשת במשרד ראש הממשלה, תכנית חינוכית-קהילתית שעניינה בתי הכנסת העתיקים. היבט אחר של תכנית הפעולה הוא נגישות המידע לציבור. לשם כך אנו פועלים להקמה של מערכת דיגיטלית מבוססת מקום, שתעלה את המודעות לקיומם של האתרים אצל מבקרים הנמצאים באזור. השימוש יהיה בטכנולוגיות AR, ובעזרת פלטפורמות שיתופיות.

ביצוע עבודות הצלה באתרים

'צוות שימור' מיוחד הוקם לביצוע עבודות השימור, ולכל אתר נערך תיעוד וסקר שימור שהיו בסיס לתכנית השימור. עד פברואר 2015, בוצעו עבודות שימור בבתי הכנסת בעין נוטו, במירון ובגוש חלב. עבודות נוספות מתוכננות בחורבת שמע, ביסוד המעלה, בחורבת כנף, בדביה ובתל אצטבה.

עין נוטו

חורבת עין נוטו הנמצאת כ-2.5 ק"מ מצפון לקצרין, נחפרה בשנת 1978 על ידי צ.א. מעוז אשר לבד מבית הכנסת חשף בה גם שני בתי בד (Maoz 2010). בית הכנסת פעל במאות ה-5-6 לסה"נ, וקסמו בעושר הפריטים האדריכליים, הכתרות, העמודים והעיטורים שהם מהיפים ומהמפוארים שהתגלו בגולן. הפריטים הועברו לתצוגה במוזאון עתיקות הגולן בקצרין, בעוד שרידי בית הכנסת נותרו חשופים לפגעי הטבע. בשנת 1999 נערכו אמנם עבודות שימור במבנה, אך הוא נותר ללא תחזוקה קבועה ומצבו הפיזי הידרדר. שיחי פטל וצלף ששלחו שורשים עקשניים לתוך הקירות, פוררו את רצפות הטיח ואת חומרי המליטה בקירות. בשנת 2013, מצבו של האתר כאמור, חייב התערבות מיידית. במהלך עבודות השימור הוסרה צמחייה סבוכה שפשטה באתר, מולאו בורות והוסדרו ניקוזים בראשי הקירות כדי למנוע חלחול של מים לליבת הקיר. העבודות בוצעו בטכנולוגיות ובחומרים המסורתיים, המתאימים לבניית האבן ובחומרי מליטה על בסיס סיד. שולי רצפת הטיח שהלכה והתפוררה חוזקו בטיח חדש, והחללים במישקים שבין אבני הבנייה נוקו ומולאו בחומר מליטה. פעולות

בית הכנסת במירון. מבט מדרום מזרח על קיר התמך והחזית בסיום עבודות השימור

אלה נועדו להאט את תהליך הבליה וההרס וכעת, עם סיום עבודות השימור, האתר יציב. משהושלמו עבודות הייצוב לקחה על עצמה המועצה האזורית גולן את התחזוקה והתכנון התיירותי באתר, כדי לפתוח אותו לביקור הקהל, לסלול שבילים ולהציב שילוט מתאים.

מירון

למעלה ממיליון מבקרים פוקדים בכל שנה את קבר רבי שמעון בר יוחאי, אך מעטים מכירים את בית הכנסת העתיק בראש חורבת מירון. עולי רגל ונוסעים יהודים מזכירים את שרידי בית הכנסת העתיק במקורות מימי הביניים, כאחד מ־24 בתי הכנסת ש'נבנו על ידי רבי שמעון בר יוחאי'. בשנות ה־60' של המאה הכ' חיזקו את הפתח המרכזי המקורי של בית הכנסת ושחזרו את פתחו המזרחי אנשי אגף העתיקות והמוזאונים (סטפנסקי 2014). בין השנים 1971-1977 נערכו

בית הכנסת במירון. טיפול בתמיכות פלדה ובטון
משנות ה-60 ושימור אבן בפתח המרכזי בחזית

מימין, בית הכנסת במירון, ניקוי גרפיטי "נ נח נחמן מאומן" מקיר הסלע של המבנה.

במרכז, בית הכנסת בגוש חלב. עצי עוזרר ושיחי צלף היכו שורש בקירות. יובל סומך מצוות השימור מדביר את שורשי הצלף כדי למנוע צמיחה חוזרת

בחורבה חפירות בראשות א"מ מאירס, ק"ל מאייר וג"פ סטרינג' (Meyers, Strange and Meyers 1981).

חזיתו המפוארת של בית הכנסת השתמרה עד גובה המשקופים, ועל פי המסורת השמורה בפי יהודי צפת, כשיפול (מעצמו!) משקוף בית הכנסת 'אז יבוא משיחנו במהרה בימינו' (הרצברג, גבאי וסטפנסקי תשע"א). המבנה חצוב במדרגת סלע ובצדו המזרחי תומך קיר בנוי. בסקר שימור נמצא שקיר התמך במצב מסוכן, ושהאתר סובל מהזנחה ומונדליזם. עבודות השימור כללו ניקוי צמחייה שהשתרשה בקירות וברצפות, ייצוב של קיר התמך לכל אורכו וניקוי הגרפיטי מקירות הסלע והחזית, ונוסף לכך, טיפול בתמיכות הפלדה והבטון משנות ה־60. תלמידות האולפנה ותלמידי ישיבת בני עקיבא הצמודים לבית הכנסת ואנשי הצוות, ליוו בעניין רב את עבודות השימור וסייעו בעבודות הניקיון ובתמיכה לוגיסטית. בעקבות הפעילות באתר מתגבשת יוזמה של הישיבה ליצור תכנית חינוכית ל"אימוץ האתר", בד בבד עם יוזמה של רשות הטבע והגנים להסדיר את המקום לביקורי קהל.

משמאל, בית הכנסת בגוש חלב. עמית רוזנבלום, ראש צוות השימור, משלים אבנים חסרות במהלך עבודות לייצוב ראש הקיר

גוש חלב

בית הכנסת העתיק נמצא על מזרון בנוף הפסטורלי של נחל גוש חלב למרגלות הכפר ג'יש. המקום מוזכר כבר בסקרים מהמאה ה־19, אך נחקר באופן מדעי לראשונה בידי קוהל ווצינגר בשנת 1905. בשנים 1977-1978 הוא נחפר באופן יסודי על ידי משלחת אמריקאית בראשות א"מ מאירס, ק"ל מאיר וג'פ סטריינג' (Meyers, Meyers, and Strange 1990). לאחר חפירתו הועמדו חלק מעמודי הבניין על בסיסיהם המקוריים (ספטנסקי 2014). בחפירה נחשף מבנה בית הכנסת המורכב מאולם תפילה מרכזי ושלושה מרחבים צרים המקיפים אותו. שתי שורות עמודים מחלקות את החלל לאולם תווך ולשתי סיטראות. במרכז קיר החזית נקבע פתח יחיד, ובו משקוף מעוטר בתבליט מיוחד של נשר פרוש־כנפיים ומשני עבריו מקלעות צמחים.

בסקר השימור מצאנו, כי מאז חפירתו בשנות השבעים, המבנה לא שומר ומצבו הפיזי הלך והידרדר. עצי עוזרר ושיחי צלף צמחו לתוך הקירות, וחומרי המליטה התפוררו עד כדי התמוטטות של חלקי קירות. עבודות שימור בהיקף נרחב כללו

בית הכנסת בגוש חלב עם סיום עבודות הייצוב והשימור

הסרת צמחייה, ניקוי של חומרי מליטה מפוררים מהמישקים ומליבת הקיר ממילוי בחומר חדש על בסיס אדמה וסיד הידראולי.

סיכום

פרויקט ההצלה של בתי הכנסת אפשר לנו, לראשונה, לבנות מודל למערך ניהול של משאבי המורשת בראייה אזורית ארוכת טווח. המודל נבנה בגישה משלבת, הרואה את הצלת האתרים מההיבט הפיזי - בייצוב של המבנים ובשימורם, מההיבט הערכי - ב"הצלת הידע" ובנגישותו, ומההיבט הציבורי

החינוכי - בשיתוף הקהילה. הרציונל של המודל מבוסס על ההכרה, כי המודעות לקיומם של בתי הכנסת וההערכה להם ולסביבתם בקרב הציבור הרחב, הקהילה המקומית, הרשויות ובעלי העניין הנוספים הם תנאי לשימורם הפיזי ולתחזוקתם לאורך זמן.

רשימת מקורות

Levine, L. I., (1999). *The Ancient Synagogue: The First Thousand Years*. New Haven/London: Yale University Press

Maoz, Z.U. 2010. *Ein Nashut: The Art and Architecture of a Synagogue in the Golan, Qazrin*.

Meyers, E.M, Strange, J.F. and Meyers, C.L. 1981. *Excavations at Ancient Meiron, Upper Galilee, Israel 1971-72, 1974-75, 1977*. Cambridge, Mass.

Meyers E., Meyers C.L. and Strange J.F. 1990. *Excavations at the Ancient Synagogue of Gush Halav* (Meiron Excavation project 5), Winona Lake, Ind.

הרצברג י', גבאי י' וסטפנסקי י', תשע"א (2011). **מקומות קדושים וקברי צדיקים בגליל** (מהדורה שנייה), הוצאת אגודת אוהלי צדיקים, מפה - מיפוי והוצאה לאור, ירושלים, כרך ב, עמ' 107 - 112.

סטפנסקי, י'. 2014. **דפי מידע על בתי הכנסת עבור פרויקט ההצלה**. לא פורסם.

זים | רשות העתיקות ותכנית "ציוני דרך" של אגף מורשת במשרד ראש הממשלה
תיעוד ותכנון | יעל אלף, עמית רוזנבלום
משמרים | עמית רוזנבלום, יאנה ויטקאלוב, שימרית רוטמן, יובל סומך, אלמוג
רדא, יעל קלמן, אילן מזרחי
ליווי ארכאולוגי | אורן זינגבוים, אורי ברגר, גלעד צינמון, דינה אבשלום-גורני
בניית מסד הנתונים | איריס הדר, דורית הראל, זהר יעקובי
תודות | מועצה אזורית גולן, רשות הטבע והגנים הלאומיים
